

III. ГЕОГРАФІЯ РЕКРЕАЦІЇ ТА ТУРИЗМУ

УДК 613.74

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2721.2024.88-89.3>

Ігор СМІРНОВ, д-р геогр. наук, проф.

ORCID ID: 0000-0002-6395-7251

Scopus ID: 57221337545

e-mail: smyrnov.ig@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Ольга ЛЮБИЦЕВА, д-р геогр. наук, проф.

ORCID ID: 0000-0002-8508-9395

Scopus ID: 57204772778

e-mail: olgaliubitseva@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

"ЛЕМКІВСЬКА ВАТРА" ЯК РЕСУРС ДЛЯ РОЗВИТКУ ЕТНОЕКСОГЕННОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

Розкрито географічні та історичні особливості лемків як найзахіднішої етнічної групи українського народу. На прикладі Міжнародного етнографічного фестивалю "Лемківська ватра", який щорічно проводиться у містечку Ждиня Малопольського воєводства Польщі, показано можливості посилення туристичної співпраці між польськими й українськими лемками в сучасних непростих умовах повномасштабної війни Росії проти України. Починаючи з 2022 р., фестиваль "Лемківська ватра" послідовно проводить лінію на підтримку України у цій війні, що відбилася в його гаслі: "Ватра солідарна з Україною". Проаналізовано мовно-культурні та географічно-історичні особливості Лемківщини і на цій підставі підкреслено тісний зв'язок лемків з Великою Україною, який вони постійно підтримували й підтримують за різних історичних передумов. Активізація туристичних зв'язків між лемками в Польщі та Україні сприятиме не тільки подальшому поширенню україномовного простору, але й зміцненню українсько-польських відносин. Наведено та охарактеризовано профілі видатних представників лемків, які набули всесвітньої популярності й тому цікаві для розвитку туризму. Деякі з них добре відомі в Україні; більше того, їхня діяльність сприяла формуванню національно-патріотичної свідомості української нації. Ідеться, передусім, про Михайла Вербицького, лемка за походженням, автора музики до Державного гімну України. Наступне прізвище лемківського походження, яке нині відоме в усьому світі – Енді Воргол (Андрій Варгола) – американець лемківського родоводу, який створив цілий напрям сучасного культурно-художнього розвитку під назвою "поп-арт". Також лемківське коріння має представник "наївного" народного мистецтва польських Карпат Никитро Дровняк. Нарешті, не можна не згадати про Богдана-Ігора Антонича – українсько-лемківського поета та письменника. Усі вони мають зв'язок з туризмом, оскільки відповідні пам'ятки та пам'ятники створені як в Україні, так і в інших країнах (США, Польща, Словаччина), але, на жаль, недостатньо відомі. Ця стаття заповнює цю прогалину.

Ключові слова: Лемки, Лемківщина, фестиваль "Лемківська ватра" (Польща), фестивалі лемківської культури в Україні, "Ватра солідарна з Україною", М. Вербицький, А. Варгола, Н. Дровняк, Б.-І. Антонич.

Вступ

"Треба би нам треба стільця широкого
Жеби ся нам зійшла родина до нього..."

Такі пісні у "лемківській мові" звучать під час Міжнародного етнографічного фестивалю "Лемківська ватра", який щорічно (від 1982 р.) відбувається у м. Ждиня (Zdynia) Малопольського воєводства Польщі. Ватра – це слово, яке означає "вогнище" на цілій дузі Карпатських гір: від польських "гуралів" (на північному заході Великих Карпат) до жителів Південної Румунії (на південному заході), включаючи й Українські Карпати (займають Схід системи Карпатських гір). Отже на сьогодні Карпатські гори, що знаходяться у Східній Європі, поділені між країнами-сусідами – Україною, Польщею, Румунією та Словаччиною. Населення Карпат, хоча і належить до різних держав з різними мовами й культурами, зберігає історичні традиції давніх часів. Зокрема, це стосується лемків – найзахіднішої етнічної групи українського народу, яка розселена по обох схилах Західних Карпат від річок Боржави, Ужа і Солинок з р. Сяном на сході до Попаду з Дунайцем на заході. Про це наголошує "Етнічний довідник. Етнічні меншини в Україні" (Етнічний довідник, 1996). Аналіз останніх досліджень і публікацій полягав в опрацюванні наявної літератури та публікацій з питання лемків і Лемківщини українською, лемківською та польською мовами, що є в інтернеті та поточній пресі.

Приміром, звертають на себе увагу напрацювання етномузикологів В. Л. Гошовського й Я. А. Бодака, які підкреслюють тісний зв'язок музичних традицій лемківської та української культур. Мета статті – розкрити недооцінений туристичний потенціал співпраці фестивалів лемківської культури в Польщі та в Україні та взагалі лемків у Польщі й лемків в Україні, а також визначити шляхи інтенсифікації етнексогогенного туризму в Україні на прикладі Лемківщини.

Результати

Назва "лемки" імовірно походить від прислівника "лем", який лемки вживають замість "лише", "тільки". Лемки визнають свою належність до Київської Русі й найдовше зберегли подекуди на Лемківщині давні означення "руський", "русак", "русин". Назва "українець", яка виникла у XII ст. і поширилася на українських землях, проникла у найвіддаленіші на заході закуткі зі значним запізненням. Через те, що Лемківщина розташована в трикутнику серед поляків, словаків, угорців, лемки упродовж вікової історії зазнавали помітних впливів з їхнього боку (ідеться, насамперед, про мову та культуру). Лемківська говірка, однак, зберегла всі ознаки української мови, за винятком наголосу, який тут завжди ставиться на першому складі (словацький вплив). Свої хати лемки будували вздовж річок, фасадом до дороги. Типовими для східної та центральної Лемківщини були довгі споруди, де під одним дахом містилися житлова й

господарська частини (хата, сіни, комора, стайня, сто-дола (боїще). На західній Лемківщині через брак житньої соломи житлові та господарські споруди вкривали гонтом. Однак у несхожих повітах хати будували по-різному. Цінними пам'ятками народної монументальної архітектури Лемківщини є дерев'яні зрубно-каркасні конструкції, передільні та трибанні церкви. До середини XIX ст. доволі поширеним було позасадибне будівництво: кошари ("буди") для випасу худоби й овець, стаєнки на літній час за селами, на пасовищах. Заслужують на увагу малі архітектурні форми культового характеру – каплички та придорожні хрести, а також іконопис невідомих лемківських майстрів XV–XVII ст. Неоціненними є родинні звичаї та традиції Лемківщини – своєрідні й водночас подібні до давньоруських і загальноукраїнських. Ліричні,

побутові, весільні пісні лемків збирали й опрацьовували українські композитори. Головним заняттям лемків було землеробство та випас худоби. Основні сільськогосподарські культури: картопля, овес, ячмінь, жито. Лемки займалися також дрібним промислом, виробляли з дерева різні предмети побуту (ложки, мисники, діжки, кошики, вози, сопілки тощо), які продавали на ярмарках. Важкі матеріально-побутові умови, національний і соціальний притиск спонукали лемків до пошуку притулку й заробітку в інших країнах. Напередодні Першої світової війни та після закінчення Другої лемки масово емігрували до США, Канади, Австралії, Аргентини, Югославії. Трагічні сторінки історії лемків (1944–1947) пов'язані з брутальним виселенням із Польщі до УРСР та на західні й північні землі Польщі (акція "Вісла") (рис. 1).

Рис. 1. Пам'ятний дзвін, присвячений операції "Вісла"
(Лемки: історична доля та версії походження, 2020)

В еміграції лемки об'єднуються у товариства. У Львові, Тернополі, Івано-Франківську, Києві створено товариства "Лемківщина". У США засновано Організацію оборони Лемківщини, Фондацію дослідження Лемківщини, Всесвітню федерацію лемків, у Канаді – Об'єднання лемків, у Польщі – Об'єднання лемків Польщі тощо. За даними "Етнічного довідника" (Етнічний довідник, 1996) усіх лемків у світі нараховується приблизно 1 млн осіб, із них закарпатських – близько 200 тис., лемків-переселенців із Польщі у Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській, Дніпропетровській, Одеській, Харківській та інших областях України – 230–250 тис., у Польщі – 100 тис., Словаччині – 120 тис., країнах колишньої Югославії – 60 тис., у США й Канаді – 200 тис., в Аргентині та країнах Західної Європи – 40 тис. осіб.

Одним із найактивніших товариств лемків за межами України є Об'єднання лемків Польщі, яке представляє українське населення в Республіці Польщі, сприяє зміцненню добросусідських і партнерських відносин між нашими країнами та веде активну діяльність з метою збереження автентичності та самобутності лемківської культури, тим самим підтримуючи збереження україномовного простору. Як зазначалося на початку статті, це товариство проводить щорічний фестиваль лемківської культури

під назвою "Лемківська ватра" у м. Ждиня (Zdunya) Мало-польського воєводства, починаючи з 1982 р. Засновником цього фестивалю і організатором перших 10-ти Ватр був відомий лемківський поет, культурний діяч Володислав Ґрабан. Отже, нинішнього року це буде XLII (42-га) за ліком "Лемківська ватра". Традиційно цей фестиваль лемківської культури з польського боку схвалює президент Польщі, з українського – Президент України.

"За горами і за лісами" – у такий спосіб старші люди зачинили свої оповістки, свої історії. Перші Ватри були зустрічами Лемковини, тобто спілкуванням поколінь, родин і друзів. Із самого початку вони були у форматі фестивалю і являли собою нагоду з'єднатися під час виконання спільної пісні довкола того, що є близьким для серця кожного лемка. "Лемківська ватра" мандрувала Лемківщиною: спочатку вона відбулася у с. Чарна (1983, 1984), потім у с. Ганчова (1985), далі – у с. Бортне (1986–1989). Таким чином поступово "Лемківська ватра" з неформальних зустрічей перетворилася у Свято лемківської культури і така метаморфоза була результатом сумлінної й багаторічної праці багатьох людей. Від 1990 р. "Лемківську ватру" щорічно у липні організовує Об'єднання лемків у с. Ждиня, яке є невеликим селом – одним із багатьох лемківських селищ у рідних для лемків

Бескидах (Польських Карпатах). На сьогодні воно перетворилося у туристичний магніт, який щорічно на три дні притягує до себе лемків (і не тільки) з цілого світу. Початково під фестиваль було виділено територію площею 2,5 га, де споруджено амфітеатр, сцену, гастрономічно-санітарну інфраструктуру, відкрито невеликий музей (нині фестивальний ареал охоплює 9,5 га). Крім важливої ролі Ватри для репрезентації інтересів лемківської громади, розпорощеної по території Польщі, України та цілого світу, фестиваль став платформою діалогу між трьома державами – Польщею, Україною та Словаччиною. Наявність на святі лемківської культури політиків, представників державної адміністрації, лідерів лемківсько-українського суспільства має позитивний вплив на формування добросусідських відносин між нашими народами. Традиційно гостями фестивалю є лідери лемківських організацій із Польщі та діаспори з України, Канади, США, Німеччини, Словаччини, Сербії, Хорватії. Також фестиваль відвідували науковці й митці з Польщі та України, зокрема українські та польські письменники Юрій Андрухович, Анджей Стасюк, Лідія Штефанівська, Павел Лауфер, Станіслав Лубенський, Павел Смоленські, Бартомеї Курась, Мартін Поллак.

"Лемківська ватра" на сьогодні перетворилася у потужну туристичну подію в Польщі, яка приваблює багатьох туристів з України, що мають лемківське (і не тільки) походження. Програма її проведення відгукується на актуальні політичні події в Україні, зокрема на російсько-українську війну. Приміром, програма XXXIX (39-тої) Лемківської ватри, що відбулася 16–18 липня 2021 р., передбачала: урочисте запалення Ватри у Ждині з головним концертом і лемківським диско; ушанування пам'яті жертв акції "Вісла", урочисте привітання гостей, простір слова (авторські й тематичні зустрічі); покладення квітів біля пам'ятників Єпіфанія (Никифора) Дровняка у Криниці (рис. 2), Богдана Ігоря Антонича в Новиці (рис. 3), жертв німецького й комуністичного терорів в Усті Руській і Ждині, покази й виставки народної майстерності та ремесла з приготуванням традиційними лемківськими стравами; а насамкінець – Греко-католицьку та Православну Божественні Літургії (39 Лемківська Ватра у Ждині, 2020).

Коротко про видатних постатей лемківського походження. Розпочнемо з Михайла Вербицького, священника греко-католицької церкви, композитора, автора музики до Державного гімну України. Ця урочиста пісня, створена уродженцем Наддніпрянщини Павлом Чубинським (текст) і уродженцем Лемківщини Михайлом Вербицьким (музика), стала символом соборності українських земель. "Ще не вмерла Україна ..." була виконана вперше для публіки на Шевченковому концерті в Перемишлі. Автор віршів Павло Чубинський співав її багато разів з часу написання у 1863 р., але це були студентські зібрання. На публічній прем'єрі в хорі її виконав Михайло Вербицький. Завдяки своїй мелодійності й патріотичності пісня стала близька українцям і 1917 р. була офіційно визнана гімном Української держави. Потім були роки забуття, але зі здобуттям незалежності України 1992 р. йому повернули цей статус. У 2025 р. виповниться 160 років з першого публічного виконання гімну, 210 років з дня народження композитора Михайла Вербицького та 155 років – із дня його смерті. Народився композитор у селі Яворник Руський на Лемківщині, у родині греко-католицького священника. Коли Михайлу виповнилося 10 років, помер батько і його разом із двома братами забрав до Перемишля їхній родич – греко-католицький єпископ Іван Снігурський (один із видатних діячів Української греко-католицької церкви). Саме завдяки

йому в Перемишлі було створено українську друкарню, що видавала фольклорні збірники й посібники з української мови, а також було відкрито Дяко-вчительський інститут, сформовано кафедральний хор і музичну школу тощо. У Дяко-вчительському інституті Михайло Вербицький і отримав музичну освіту, співав у хорі перемишльської катедрі. Хоровий колектив особливо цінував творчість композитора Дмитра Бортнянського, якого Вербицький називав "українським Моцартом". Саме духовні концерти Бортнянського найбільше вплинули на подальшу творчість Вербицького: тоді в церквах домінувало одноголосся і просте двоголосся, а музика Бортнянського являла собою високопрофесійне багатоголосся. Під час навчання у Львівській духовній семінарії, куди Вербицький поступив 1833 р., він через тяжку хворобу потрапив на 11 тижнів у семінарський шпиталь, де ... навчився грати на гітарі. Як наслідок, написав багато творів для гітари і створив перший в Україні посібник для навчання гри на шестиструнці "Почуєння гітари". Михайла два рази виключали із семінарії "через веселі пісні, гру на гітарі та просипання ранкових молитов". У третій раз Вербицькому довелося залишити навчальний заклад, оскільки він оженився і повинен був забезпечувати родину. Михайло був одружений два рази: його перша дружина померла через рік після весілля, друга теж передчасно померла. У нього було два сини – Іван (після першого шлюбу) і Андрій (від другого). У другій половині 40-х рр. XIX ст. Михайло Вербицький захоплюється релігійною музикою і пише повну літургію для змішаного хору, яка і сьогодні виконується у багатьох православних і греко-католицьких церквах України. У кінці 1840-х композитор складає музику для українських вистав, що ставилися у театрах Львова та інших міст Галичини. У цілому він написав музику до більш ніж 20-ти п'єс, а також був автором багатьох романсів, оркестрових і хорових творів. Отримавши духовну освіту та ставши священником, Вербицький декілька років переїжджав із однієї сільської парафії до іншої, а з 1852 р. став настоятелем церкви в с. Млини Яворівського повіту на Львівщині (нині Ярославський повіт Підкарпатського воєводства Польщі), де і служив до самої смерті у 1870 р. (помер у 55 років). Дерев'яна церква в с. Млини, де звучав прекрасний голос Вербицького, збереглася до сьогодні. Вона має назву Покрова Пресв. Богородиці (1733), парохом якої і був Михайло Вербицький. Автор вірша, який став згодом Державним гімном України, – український юрист і етнограф Павло Чубинський, уродженець хутора Чубинка поблизу містечка (а нині міста) Бориспіля, яке тоді належало до Переяславського повіту. Однак Вербицький спочатку думав, що створив музику на вірші улюбленого поета Тараса Шевченка, через те, що 1863 р. "Ще не вмерла ..." була опублікована у львівському журналі "Мета" разом із трьома іншими творами поета. Внизу під усіма чотирма віршами стояв підпис – Т. Г. Шевченко. Первинно "Ще не вмерла ..." була піснею для сольного виконання під акомпанемент гітари, але композиція швидко завоювала популярність. Хоровий варіант пісні Вербицький написав пізніше – саме він був урочисто виконаний у Перемишлі в день святкування св. Івана Хрестителя – у червні 1864 р. За словами його сучасників, Михайло Вербицький був веселою, доброзичливою та безпосередньою вдачею. Ось які спомини про нього залишив український письменник і композитор Сидор Воробкевич: "Був вельми симпатичний і поважний. Гарного лиця, веселої вдачі та вірцевого характеру. Хоч у глибині його серця ховалася не одна скорб-печаль, око його завжди дивилося весело на людей і світ Божий".

Після проголошення незалежності України стало можливим відвідування могили Михайла Вербицького та її впорядкування. 2004 р. на склепі було споруджено каплицю-пантеон, який був урочисто відкритий 12 квітня 2005-го за участю президента України. На фронтоні пантеону – тризуб і напис "Михайло Вербицький – композитор, автор гімну України". На стародавньому пам'ятнику в центрі пантеону – напис "Піоніру української пісні. Громадськість". Неподалік розташоване село Павлокома – один із символів українського мучеництва у Польщі. Тут від рук шовіністів загинуло 266 місцевих жителів – українців. У заходах із ушанування пам'яті Михайла Вербицького в Явірнику Руському та у Млинах регулярно беруть участь українці Польщі й України, передусім – члени

організацій вигнанців з українських етнічних земель "Надсяння" та "Любачівщина", які входять у ширше об'єднання "Закерзоння". За радянських часів гімн "Ще не вмерла ..." було заборонено, за його виконання можна було отримати тюремний термін. Але 1966 р. популярний тоді Кубанський хор заспівав його на київській сцені як давню козацьку пісню. У Києві вперше після багаторічної заборони гімн прозвучав 10 вересня 1989 р. на першому з'їзді Народного Руху України в актовій залі Київського політехнічного інституту у виконанні хору "Гомін" Леопольда Яценка. Імена й зображення авторів слів і музики Українського державного гімну П. Чубинського та М. Вербицького наведено на будинку міської адміністрації м. Бориспіль (рис. 2).

Рис. 2. Будинок міської адміністрації м. Бориспіль із портретами авторів слів та музики Українського державного гімну (Бориспільська міська рада. Офіційний сайт. Взято з: <https://borispol-rada.gov.ua/>)

Никифор Дровняк (Никифор Криницький) був відомим лемківським художником-примітивістом (1895–1968) (Никифор Дровняк, 2024), мав свою виставку в передвоєнному Львові, залишився у Львові назавжди – пам'ятником, повз який щодня проходять львів'яни й сотні туристів. Пам'ятник йому встановлено у сквері біля Домініканського собору (рис. 3). У Польщі 2004 р. було знято художній фільм "Мій Никифор", головну роль в якому (самого Никифора) зіграла жінка, відома польська акторка Кристина Фельдман (1915–2007). Виконання цієї функції принесло акторці кілька нагород на міжнародних кінофестивалях у Гдині (Польща), Карлових Варах (Чехія), українському фестивалі "Стожари" (2005), де їй

вручили Гран-прі "За найвищу майстерність у мистецтві перевтілення". Між іншим, Кристина Фельдман народилася у Львові. Її батько – Фердинанд Фельдман – уважався театральною зіркою початку ХХ ст. і спеціалізувався на шекспірівських ролях, мати (Катажина Фельдман) була оперною співачкою. Родина Фельдманів мешкала на вул. Паркова, 10. Пам'ятник Никифору у Львові є дуже популярним серед туристів. Цим навіть скористалися спритні ділки: хтось просвердлив у капелюсі митця дірку, куди можна кинути копійчину. Вона пролітає через "тіло" Никифора і котиться у тарілку. Нині "підприємці" урізноманітнили дійство: поставили волохату мавпу (мавпу-жебракку), а біля неї бутель, куди туристи кидають гривні.

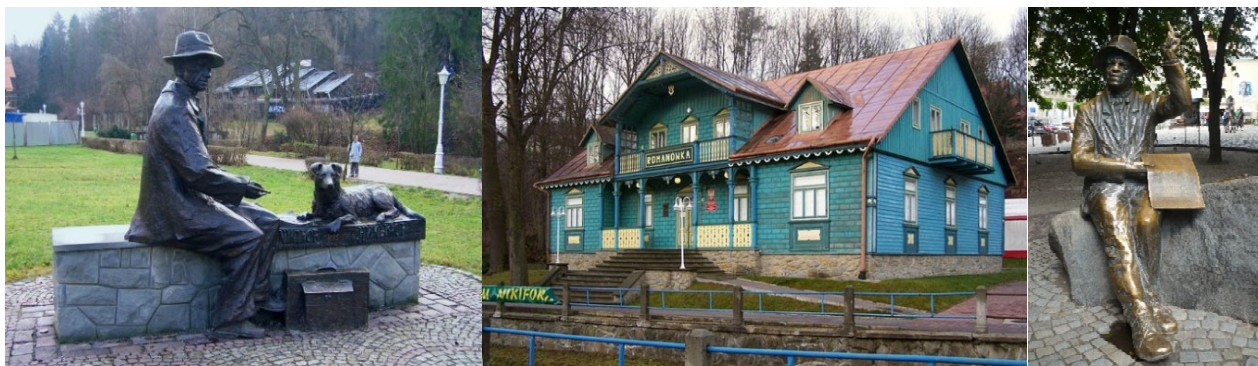

Рис. 3. Пам'ятник і музей Епіфанія Дровняка (Никифора) у Криниці, Польща; у Львові, Україна (Никифор Дровняк, 2024)

Богдан-Ігор Анто́ніч (1909–1937) – український поет, прозаїк, перекладач, літературознавець. Через офіційну заборону ширше знаний в Україні лише із середини

1960-х рр.; справив значний вплив на сучасну українську поезію: філософська лірика, релігійні, космічні мотиви, відгомін лемківського фольклору та язичницької симво-

ліки; ефект праць Омари Хаями, Волта Вітмена; прозові твори; переклади; статті літературно-критичного й теоретико-літературного характерів. Народився на Лемківщині в родині греко-католицького священника Василя Антонича. Мати майбутнього письменника – Ольга Волошинович – походила із с. Липовець Сяноцького повіту. Початкову освіту майбутній поет здобував під наглядом приватної вчительки. Коли 1919 р. Олександр Волошинович – дядька Богдана-Ігоря – за заклик до об'єднання польської та словацької часток Лемківщини режим Ю. Пілсудського засудив заочно до смерті, родина Антоничів з десятилітнім сином проживала певний час на Пряшівщині. Упродовж 1920–1928 рр. навчався у гімназії гуманітарного типу імені Королеви Софії у Сяноку. "На цілу Лемківщину це була одинока гімназія, де вчили також і української" (Михайло Кудлик, однокласник Антонича). З першого і до останнього класу Антонич уважався найкращим учнем. Із середини 1920-х батьки Богдана-Ігоря Антонича жили в селі Бортятин (на сьогодні – Мостиського району Львівської області), де отець Василь був місцевим парохом. Б.-І. Антонич часто приїжджав сюди, тут написав низку своїх творів. Протягом 1928–1933 рр. Антонич – студент Львівського університету ім. Яна Казимира (нині імені Івана Франка), де навчався на філософському факультеті (спеціальність – польська філологія). У 1934 р. одержав диплом магістра філософії. Та навіть для високоосвіченого українця в тодішній Польщі державної роботи не було, тож поет заробляв пером: друкував у журналах і газетах вірші, статті про літературу й мистецтво. Ще під час навчання в університеті Антонич пристрасно долучився до літера-

турного та громадського життя Львова(був членом гуртка студентів-україністів при Науковій секції Товариства прихильників освіти, наполегливо вивчав нюанси української мови, вчитуючись не тільки у словники та граматично-лінгвістичні підручники, але також у твори поетів радянської України). Перший свій вірш поет опублікував 1931 р. у пластовому журналі "Вогні". Потім розміщував поезії в багатьох періодичних виданнях. Незважаючи на велику поетичну творчість і важкий процес засвоєння літературної української мови, поет усе-таки знаходив час на працю в інших жанрах та на публіцистику. Він виступав з доповідями про українську й чужу літератури; робив переклади; писав рецензії; публікував сатиричні фейлетони та пародії, в яких виявив гостру дотепність. Вів літературну хроніку в часопису "Дажбог". Крім того, він випробовував свої сили у прозі та драматургії. Залишилася незакінчена новела "Три мандоліни" та великий фрагмент повісті, що мала називатися "На другому березі". Він написав лібрето до опери "Довбуш", що її мав створити Антін Рудницький. Займався редакторською діяльністю: деякий час редагував журнал "Дажбог" і разом з Володимиром Гаврилюком журнал "Карби". Антонич також малював, грав на скрипці й komponував музику. Ці галузі мистецтва, особливо малярство, дуже сильно вплинули на його лірику. За спогадами сучасників, був короткозорим, невисокого зросту, темне волосся зачісував наверх (відповідно до тодішньої моди), одягався елегантно, модно. Проживав у Львові на вул. Городоцька, 50 (рис. 4). Помер Антонич на 28-му році життя. Похований у Львові на Янівському цвинтарі (Богдан Антонич, 2024).

Рис. 4. Богдан-Ігор Антонич (1909–1937), прижиттєва світлина; пам'ятний знак на батьківщині поета у с. Новиця (Польща); меморіальна дошка на вул. Городоцька, 50 у Львові (Україна), де проживав поет (Богдан Антонич, 2024)

До вшанування відомих особистостей лемківського походження можна додати ще американського "короля поп-арту" Енді Воргола, справжнє ім'я якого було Андрій Варгола (1928–1987). Один із засновників поп-арту та культова постать в історії сучасного мистецтва в цілому, художник, ілюстратор, дизайнер, скульптор, письменник, продюсер, кінорежисер, видавець, колекціонер, він залишив по собі величезний творчий спадок. "Нашого цвіту – по всьому світу", – кажуть українці про таких, як він. Менший син у багатодітній лемківській родині, що емігрувала до Штатів, Андрійко Варгола змалку знав, що таке фінансова скрута й мистецтво виживання. Мабуть, недарма уже в дорослому віці не міг стриматися від безупинного поїдання солодощів. Саме так "заїдають" гіркоту життя та брак любові. Відомо, що в дитинстві з ровесниками не знаходив спільної мови, мав хворобу, що спотворила дитинство. Напади "танку святого Вітта", що спіткали у вісім, дев'ять та десять років, він запам'ятав

назавжди. Чи була фізична недуга наслідком психологічних травм? Що відбувалося в житті малого Андрія? Правда просочується скупими краплинами крізь його слова у дорослому віці: "Знав, що ніколи не одружусь, бо не хочу мати дітей, не хочу, щоб у них були такі самі проблеми, як у мене. Я не думаю, що хто-небудь іще на це заслуговує". Злігши надовго в тяжкій хворобі, хлопчина спробував розважитися першими малюнками. Один із них на сьогодні став дорогоцінним раритетом для колекціонерів, ладних віддати за неспіливі мистецькі спроби свого кумира мільйони доларів. Але тоді ніхто не уявляв такого розвитку подій. Він був гидким каченям; ледь ставши на ноги, намагався злетіти з рідної провінції в омріяну височину – Нью-Йорк. Для цього працював день і ніч, не покладаючи рук, і як справжній американець – він "це зробив". "Займайся тим, що любиш, і можеш це продати" – таким був рецепт успіху Андрія Варголи – художника-графіка, який несамоовито штурмував мистецький Олімп

і після численних спроб досяг омріяного результату. Молодий дизайнер і журнальний ілюстратор послав влучний постріл у саму "десятку" – у серце суспільства споживання 1960-х рр. Відчув дух епохи та сформулював її візуальну концепцію. У цьому допоміг випадок: коли ламав голову над новим сюжетом для картини, подруга

порадила: намалюй те, що найбільше любиш. До нього прийшло раптове осяяння: найбільше він любить гроші. Таким чином і вийшов з його пензля "портрет" доларової купюри, потім – багато інших аналогічних "полотен", прирізом 200 однодоларових купюр. А ще він любив консервований суп "Кемпбел" (рис. 5).

Рис. 5. Суп Campbell's. Одна з найвідоміших робіт Енді Воргола (Енді Воргол, 20220)

Чому і його не намалювати? І от уже на картинах ряснюють ряди консервів, як на полицях супермаркету. За таким самим принципом згодом було увічнено пляшки "Кока-коли" й інші споживчі символи часу. Цікаво читати міркування критиків: одні казали те, що бачили: відвертий кітч, інші вихваляли, мовляв, це показ прекрасного у буденному. Але найекстравагантнішими, імовірно, можна назвати покупки поціновувачів новомодних творів Енді Воргола (саме під цим ім'ям світ пізнав Андрія Варголу). Шанувальники його таланту і тепер готові платити астрономічні суми за те, що сам художник називав арт-бізнесом: він винайшов спосіб із найменшими витратами сил тиражувати те, за що люди готові платити. Адже картини можна буквально штампувати методом трафаретного друку. Він створив студію з промовистою назвою "Фабрика", де на нього працювали менш успішні колеги, клонуючи продукцію Енді. Частиною його бізнесу став створений ним імідж загадкового й ексцентричного "Папи Римського поп-арту", як його називали друзі. При цьому для когось студія Енді була едемським садом нью-йоркської богемі, а для когось – вульгарним кублом наркоманів і розпусників. Хтось уважав твори Воргола елітарними та сповненими прихованого змісту, а хтось не сприймав кислотних кольорів із гами "вирви око".

Продукуючи "Ніщо" для загалу (приміром, інсталяції з відвертого мотлоху зі смітника), власне помешкання, замість того наповнював шедеврами класичного мистецтва, цінним антикваріатом і коштовностями. Воргол не "дотягнув" до XXI ст. і не побачив українських "золотих унітазів", тому в себе у студії користувався "срібним" і геть усе вималював у срібний колір. Навіть перуки такі завів. Без них був "сивим" десь із 23-х років: узявши собі в голову думку, що проблеми людей похилого віку не такі складні, як проблеми молоді, – пофарбувався в сивий колір. Легше не стало, але тішився тим, що ніхто не вгадає його віку. Отримати зиск зумів навіть із жахливих післяопераційних шрамів, що залишилися йому на згадку про замахи на його життя, який вчинила ображена на нього завсідниця студії "Фабрика". Кілька куль у живіт, клінічна смерть і фактична інвалідизація, кажуть, змінила Енді, який став учащати до рідної йому греко-католицької церкви, але не змінила Енді-"зірку". Сам собі менеджер, він не втратив нагоди оголити на світлинах свої травми і вкотре епатувати публіку, змусити говорити про себе: "чим більше знаменитий, тим дорожче продаються твої твори". Проте душевні рани Енді приховував. "Хочу померти в джинсах", – казав він, у такий спосіб водночас зізнаючись у любові до США (рис. 6).

Рис. 6. Енді Воргол (Андрій Варгола) (Енді Воргол, 2022)

Лемко за кров'ю, був американцем за духом. Повертаючись із-за кордону, ладен був цілувати стіни митниці, де починалась його країна. Відтак обожнював усе, із чим її ідентифікують. Якщо символ Сполучених Штатів – "Кока-кола", джинси, долар, гамбургер, усе це варте увічнення в мистецтві. Бо то, на думку Воргола, ще й символ дорогої його серцю рівності: їх споживають та ними користуються і багаті, і бідні. Він здійснив не лише стандартну "американську мрію", а й глибоко особисту – не став старим: помер у 1987 р. у 58 років уві сні, не переживши чергової операції. Його могила знаходиться в Пітсбурзі, на греко-католицькому цвинтарі св. Івана Хрестителя: на ній можна побачити скульптурку сумного янголятка й ... банку консервованого супу "Кемпбел", що став знаменитим завдяки Ворголу. За чверть століття, від 1985-го до 2010 р., на аукціонах середні ціни на його твори зросли у 34 рази. Найдорожчу картину "Срібна

катастрофа (подвійна)" (1963) продали в листопаді 2013 р. за 105,4 млн дол.

Отже, могили цього всесвітньо відомого лемка на Лемківщині немає, зате є музей у сусідній Словаччині – у місті Медзілаборце (рис. 7). Це Музей сучасного мистецтва Енді Воргола (словац. *Múzeum moderného umenia Andyho Warhola*, англ. *Andy Warhol Museum of Modern Art*, скор. AWMMA), який засновано 1 вересня 1991 р. за ініціативи Джона Воргола, брата Енді Воргола. 16 листопада 2002 р. на площі перед музеєм було відкрито пам'ятник Енді Ворголу висотою 2,3 м (робота Ю. Бартуша). У 2016 р. Музей сучасного мистецтва імені Енді Воргола відзначив 25-річчя від дня свого заснування – з цієї нагоди музей відвідав племінник Енді Воргола Дональд Воргол (Donald Warhol) з родиною. Цікаво, що тут зберігається дитяча вишиванка, у якій хрестили Енді, та поштові конверти, підписані художником, у яких він надсилав листи своїм рідним.

Рис. 7. Музей Енді Воргола з пам'ятником йому в м. Медзілаборце (Словаччина) (Музей сучасного мистецтва Енді Воргола, 2024)

Всесвітня слава цього американського митця українського походження відлунувала і в Україні, зокрема в Ужгороді, двома артефактами (рис. 8): його мініскульптура "примостилася" на воротах Закарпатського художнього музею імені Й. Бокшая, а пам'ятник у повний ріст прикрасив одночасно і новий сквер поп-арту, і вхід до готелю-рестобара "Емігранд". Концептуальний пам'ятник Енді Ворголу в повний зріст вагою 44 кг було відкрито 28 жовтня 2016 р. Він складається із 4 тис. деталей з арматури, поєднаних газозваркою. Металічні прутики волосся відбілені кислотою, до руки прикріплено фотокамеру для селфі, яке придумав Е. Воргол. Скульптура стоїть біля входу до першого в Ужгороді концептуального арт-готелю й рестобару "Emigrand", що відкрився за місяць, 26 листопада, і теж відображає світ поп-арту. Відповідно оформлено кожен із 24-х номерів готелю, в яких одночасно можуть проживати 48 осіб. Оскільки американські готелі при нумерації уникають цифри 13, то нею позначене робоче приміщення. В останнього

24-го номера цифра 25. У кожному помешканні оригінальна аудіоатмосфера та інтер'єр за мотивами творчості Енді Воргола. Є навіть "номер Мерилін Монро". Ресторан пропонує американські страви. На початку ХХІ ст. українські мистецтвознавці й музейні працівники активізували дослідження творчості Енді Воргола та вплив на експериментальні сучасні мистецькі школи. 2003 р. у Перемишлі (Польща) відбулася виставка "Енді Варгол як Андрій Варгола" у рамках Міжнародного фестивалю "Галичина". У ній взяли участь понад 500 митців із Австрії, Угорщини, Чехії, України, Ізраїлю та Словаччини. У 2006 р. в Ужгороді відбулася віртуальна виставка "Енді Варгол – найсвітліший русинський діяч ХХ ст.". 2013 р. у місті Ужгород, як зазначалося, було відкрито публічну мініскульптуру Андрія Варголи – Енді Воргола, а 2014 – проведено перформанс-акцію "Писанки Енді Воргола". Утім найповніша колекція творів Енді Воргола зібрана нині в музеї Карнегі в Пітсбурзі, штат Пенсільванія, де знаходяться 12 тис. праць художника.

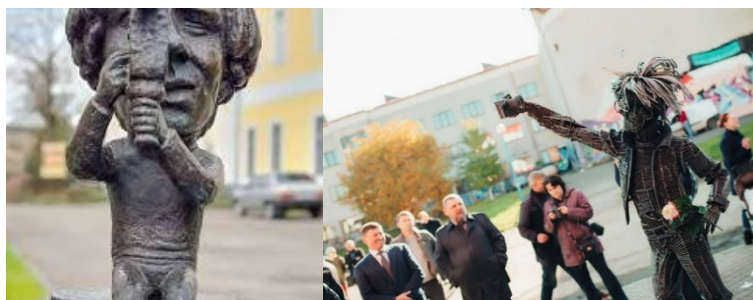

Рис. 8. Міні-скульптура та пам'ятник Енді Воргола в Ужгороді (Ужгород американський: Енді Воргол, 2024)

Програма 40-ї "Лемківської ватри" (22–24.07.2022 р.) у Ждині, окрім традиційного урочистого розпалення Ватри, містила спеціальний концерт під назвою "Ватра солідарна з Україною" за участю творчих колективів і солістів з Польщі, Словаччини та України (зокрема, з України вокальний дует "Мальви" із солістками Вікторією Думою та Мартою Іващишин), нічний концерт за участю фольк-і рок-груп з Польщі та України (група Go_A, Київ), головний концерт за участі ансамблю пісні й танцю "Лемковина" (Львів), вокальних тріо "Герда" (Івано-Франківськ)

і "Дивоцвіт" (Зимна Вода), ансамблю пісні й танцю Львівського університету "Черемош"; концерт дитячих і молодіжних ансамблів за участі українських колективів із Івано-Франківська та Львова. У 2023 р. захід "Лемківська ватра" проведений під гаслом "Лише вона має значення: земля наших предків, ватра, лемкині, музика" (рис. 9). У перший день фестивалю, 14 липня, о 18:30 (за варшавським часом) відбувся концерт "Ватра солідарна з Україною" (40 Лемківська Ватра у Ждині, 2022).

Рис. 9. Відкриття Міжнародного етнографічного фестивалю "Лемківська ватра" (40 Лемківська Ватра у Ждині, 2022)

Отже, Міжнародний етнографічний фестиваль лемківської культури "Лемківська ватра" у Ждині (Польща) являє собою неординарну туристичну подію, яка може привабити не тільки українських лемків, але й широке коло українських туристів, для яких буде цікаво познайомитись з цим фестивалем як подією зі збереження автентичності й самобутності лемківської культури, як частини українського простору. Надана інформація рекомендується до уваги українських туроператорів для організації спецтурів для українських творчих колективів на фестиваль "Лемківська ватра" у с. Ждиня (Польща), а також турів загальної спрямованості для туристів з України, яких цікавлять особливості лемківської культурно-історичної спадщини як найбільш західної етнічної групи української нації, а також заходи з її збереження в умовах лемківської спільноти у Республіці Польща, з відповідною маркетингово-рекламною підтримкою, у т. ч. у цифровому форматі.

Регіон південної Лемківщини належав до сфери впливу Київської Русі із середини X ст. до 1020-х рр., коли він опинився у складі Угорщини. Східна частина північної Лемківщини аж до р. Вислокатеж належала до Київської Русі, а потім до Галицько-Волинського князівства. Після того, як у 1340-х Казимир III Великий захопив східну частину Лемківщини, ціла територія регіону входила до складу Польщі до 1772 р. При цьому східна сторона стала так званою землею "Сянік", яка була частиною Руського воєводства (з центром у Львові), західна ж частина опинилася у складі Краківського воєводства Польського королівства.

Із середини XIV ст. землі Лемківщини зазнали трьох хвиль колонізації: словацько-німецьких колоністів з південного сходу, що оселилися на Закарпатті; німецько-польських – з північного заходу; та українців з валахськими скотарями, що оселилися на сході. Неукраїнські

колоністи заселили нижню, сільськогосподарську територію передгір'я й денаціоналізували більшість українського населення, особливо між рр. Вислока та Сян. Своєю чергою, українські поселенці зайняли малонаселені, покриті лісами гори Бескиди. Їхні села зазвичай засновувалися відповідно до валахського права, а займалися вони здебільшого скотарством. У західному регіоні Лемківщини, який не належав Галицько-Волинському князівству, українські колоністи оселялися між поляками та словаками, які проживали там протягом довгого часу. Процес колонізації завершився у XVI ст., однак декілька нових поселень виникли також у XVII ст. До кінця XVI ст. сформувалися сучасні лемківські діалекти та встановилися їхні межі, які існували з незначними змінами до 1946 р. (Лемки: історична доля та версії походження, 2020).

Отже, лемки (також лемаки, руснаки, русини) являють собою український субетнос, східнослов'янське населення Лемківщини (історико-культурна область на кордоні України, Польщі та Словаччини). У Польщі лемки умовно поділяються на дві групи: перші відносять себе до частини українського народу, що говорить на лемківському діалекті української мови, другі вважають себе окремою нацією (або частиною русинського народу), а свій ідіом – самостійною лемківською мовою. У Словаччині, як і в Польщі, серед лемків характерний дуалізм самоідентифікації, зокрема під час переписів населення частина лемків віднесла себе до українців, частина – до русинів, відповідно з рідною українською або русинською мовами. За даними першого Всеукраїнського перепису населення 2001 р., чисельність лемків на території України становила 672 особи, у Польщі під час перепису 2002 р. до лемків віднесли себе 5 863 особи, а під час перепису 2011 р. – 10 тис., у Словаччині під час перепису 2001 р. зафіксовано 24 201 осіб, що віднесли себе до русинів (рис. 10).

Рис. 10. Лемківський національний стрій (Лемки: історична доля та версії походження, 2020)

Отже, Лемківщина (також Lemkowyna) – українська етнічна територія, розташована в Західних Карпатах, між річками Попрадом і Дунайцем на заході та Сяном, Цирохою і Ужем на сході. Територія займає Низькі (Лемківські) Бескиди, західну частину Середніх Бескидів та східну околицю Західних Бескидів. Земельний простір Лемківщини – близько 10 тис. кв. м, що простягається в довжину із заходу на схід майже на 170 км, та в ширину з півночі на південь – до 60 км. Сьогодні вона входить до складу трьох держав – Польщі (48 %), Словаччини (41 %) та України (11 %). З географічної позиції, Лемківщина умовно поділяється на Північну, яка сьогодні перебуває у межах Польщі, та Південну, яка знаходиться у межах Словаччини. У свою чергу Північна Лемківщина також поділяється на дві частини – Східну та Західну, що має історичні передумови. Південну Лемківщину також називають Пряшівщиною (від м. Пряшів). Як зауважують дослідники лемківської культури, здавна осіли та живуть лемки в Сербії, в околицях Бачки – так звані бачванські лемки, близько 50 тис. Науковці також спостерігають зв'язок лемків із

лужичанами (лужицькі серби) – західнослов'янським етносом, що здавна проживав у Верхній і Нижній Лужиці, яка сьогодні входить до Німеччини (рис. 11).

З фізико-географічного погляду Лемківщина – це гірська країна, основну територію якої займає Лемківський Низький Бескид, який межує на сході від джерел р. Сяну з Високим Бойківським Бескидом (через що бойків і називали верховинцями). Лемківський Бескид невисокий (до 1 125 м) і не стрімкий, прорізаний багатьма провалами й широкими долинами. Лемківські гори займають при кордонному краї Карпат від сходу Кізяту Гору з Вяселем, Загірянські верхи, Тирявські, Вільховецькі, Білогорські, Лішнянські узгір'я, що разом зі Сторожівськими горбівинами вінком оточують Сяницькі Землі. Далі розмістились Команчансько-Лупківські високорівні, Вислочансько-Мошанецькі верхи, Дуклянські гори, Діли, Губині, Явірники, Габурі, Кичери (Кучери), Мережки тощо. Від заходу піднімаються Студений Верх, Явориста гора, верх Тисове, Бліхнарска Висока, Гострий верх, Високі гори з Берестям, далі Зимний Шпиль, Вапенні гори та Скальські узгір'я над р. Скалкою.

Рис. 11. Територія розселення лемків на 1936 р.
(за проф. Р. Рейнфусом) (Лемки: історична доля та версії походження, 2020)

Як виглядають лемки? За антропологією, лемко – стрункий, кремезної будови, добре розвинений і сильний. Він належить до дунайського антропологічного типу, його очі й волосся світлого кольору, хоч у деяких

селах зустрічаються кароокі лемки. Жінки стрункі, веселі, мрійливої вдачі, красиві, фізично здорові та напручені до працьовитості. Переважають красуні світлоокі зі світлим личком (рис. 12).

Рис. 12. Антропологічні типи лемків (Лемки: історична доля та версії походження, 2020)

Лемко здібний до всього доброго: що очі бачать – руки роблять; він заповзятливий, хвацький і чесний. У біді лемки рятують один одного й допомагають, поважають і шанують себе та свою особистість. Лемки – гонорові люди. Вдача лемка загартована, тверда, рішуча та статечно-розважна. Лемко може довго терпіти, але біда тому, хто його занапастив; не дарує п'яді землі; він зрісся з горами, полюбив їх, як рідну матір, дорожить ними. Тут

його світ. Любов до роду, до рідної землі-колиски, краса, сила та плодovitість – це багатство лемка, його минуле й майбутнє. Для лемків характерний високий приріст населення, здатність до репродукції на належному рівні, кожна лемківська хижка (хата) повна дітей. Жодна тяжка праця не лякає лемка. Загалом він добрий чоловік, добрий господар і працьовитий робітник.

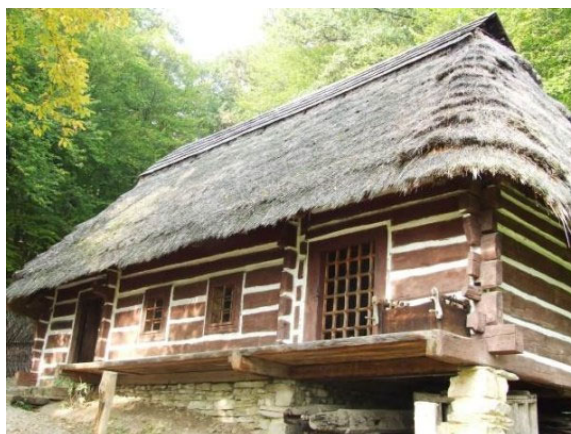

Рис. 13. Лемківська хата (хижа) (Лемки: історична доля та версії походження, 2020)

Для поселень лемків характерна скупченість у долинах рік і річок та здебільшого однобудиночна забудова. Традиційний селянський двір складався з довгої хати, яка під одним дахом об'єднувала всі основні житлові й господарські приміщення. Рідше зустрічався кількабудинковий селянський двір. До середини ХХ ст. в архітектурі й інтер'єрі житла лемків збереглися архаїчні елементи: зрубне будівництво, замазування щілин між вінцями зрубу та їхнє забілювання, велика курна піч, гряди (балки-поліці попід стелею) у хаті, глинобитна долівка,

чотирисхилий дах, покритий житніми сніпками ("жу-пами") (рис. 13).

Походження етноніма "лемко" досі не з'ясоване. Іван Вагилевич уважав, що етнонім "лемко" може бути пов'язаний зі словом "лемза" (вітрогон) або "лемзіти" (лазити). Існує також версія, що лемко походить від чеськ. *lem* – "границя, кордон, межа". Прикордонне розташування лемків дійсно могло створити передумови до виникнення такої назви. Мовознавець М. Худаш уважав по-іншому, а саме: слово "лемко" утворене від

слов'янського імені Лелимир – Лемир, звідси лемик, лемко. Та більшість дослідників усе ж визнають, що лемки дістали свою назву від надто вживаної частки "лем" – лиш, лишень, тільки. Найдавніша історія лемків теж є справжньою "білою плямою" на сторінках минулого Центральної та Східної Європи. Це в першу чергу пов'язано з дуже скромною джерельною базою. Територія теперішньої Лемківщини була периферійною як для Київської Русі, так і для Польщі з Угорщиною. Події в цьому регіоні не викликали зацікавлення у літописців. Легендарний початок Лемківщини пов'язується з особою литовського (подільського) князя Федора Корятовича, який вважається засновником Кам'янець-Подільської фортеці й самого м. Кам'янця-Подільського. Його ім'ям названо одну з головних вулиць цього старовинного українського міста. Хоча його ім'я обросло вже не одною легендою, проте він був автентичною історичною постаттю, добре відомою у XIV ст. Зокрема з його іменем пов'язано надання м. Кам'янцю-Подільському Магдебурзького права (І. Смирнов, О. Любіцева, 2023).

На сьогодні існують декілька версій походження лемків (Лемки: історична доля та версії походження, 2020).

1. *Вихідці з Київської Русі.* Більшість українських учених визнає, що територію лемків заселили вихідці з Київської Русі. Про це свідчать численні давньоруські назви місцевостей, які сягають околиць Кракова. У 2-й половині XI ст. на р. Сян почалося будівництво прикордонної оборонної фортеці – майбутнього міста Сянока. На той час у цьому регіоні вже були давньоруські поселення, що використовували давньоруське (Київське) право (Терепча, Межибрід, Дубрівка Руська, Заболотці, Улич, Лодина, Гломча, Тирява Сільна, Вільхівці, Сторожі Великі, Сторожі Малі, Костарівці, Половці, Чертеж, Прусик тощо). Давньоруські села були також далі на захід – у долині р. Вислок, уздовж Яселки. Одними з найдавніших лемських поселень, заснованих на давньоруському праві, були Босько і Дошно. За деякими даними, межа давньоруських поселень на півночі сягала Кракова та Ряшева.

2. *Волоське походження лемків.* У середині XIV ст. Польща захопила північну частину Західних Карпат, а Угорщина – південну. Повсюдно було запроваджено панщину, яку давньоруське право не нормувало. Оскільки Польща не мала власних правових норм, їх було запозичено у румунів (волохів). Цей факт окремі польські дослідники трактують як "Волоську колонізацію Західних Карпат", за якою русини і волохи колонізували Західні Карпати у XVI–XVII ст., де нібито проживали переважно поляки. На цій підставі польські вчені обстоюють свою теорію про волоське походження лемків. Відповідно до неї, лемки є нащадками волохів, які прибули у Карпати в часи середньовіччя. Там, на думку польських дослідників, уже від XIII ст. існували польські поселення, на які нашаровувалися поселення волоських мігрантів (румунських, албанських, сербських, болгарських), що прибували з Балкан та просувалися далі на північ уздовж схилів Карпат. Спочатку вони були пастухами-кочівниками, а потім переходили на осілий спосіб життя і у XV–XVI ст. заснували села на волоському праві. До них нібито долучалися племена давньоруські, які кількісно переважали волоські, вони ж і нав'язали їм свою мову та релігію. Ця штучна теорія про волоське походження лемків має найімовірніше політично-ідеологічний характер і покликана заперечити автохтонність русинів-лемків на теренах Польщі.

Критики теорії "волоської колонізації" наводять такі контраргументи:

- якби така масова міграція румунів мала місце, то існували б документальні її джерела. Крім того, румуни в умовах Польщі могли би хіба спольщитися або залишитися румунами, але не стати русинами;
- антропологія румунського населення суттєво відрізняється від антропології лемків-русинів;
- слова румунського походження могли перейти до лемків від русинів Закарпаття, які жили поряд із румунами (напр., верховинців, марамарошців);
- у Йосифінській метриці XVIII ст. із п'яти тисяч прізвищ лемків того часу 70 % – українські або такі, що творилися за правилами українського словотворення, до 20 % – загальнослов'янські, певна частина польських і словацьких, прізвищ же румунсько-угорського походження дуже мало, не більше 1 %.

3. *Лемки – нащадки білих хорватів.* Відмінну позицію від двох попередніх займають українські вчені, які рішуче заперечують висунену польськими науковцями теорію про волоську колонізацію, а етногенез лемків пов'язують з "білими хорватами". Вони доводять, що між VI і VII ст. у Західних Карпатах перебувало східнослов'янське плем'я білих хорватів, яке утворило сильну державу Білу Хорватію або Велику Хорватію. Зокрема, В. Гошовський хоч і не ставив собі за мету підтримати чи заперечити якусь із вищенаведених теорій, своїм блискучим дослідженням незалежно від істориків, по суті, підтвердив останню ("білохорватську") теорію походження русинів-лемків, вважаючи, що їхніми предками були білохорвати – загадкове плем'я індоіранського походження, яке згадується у різних історичних документах і літописах слов'ян, Візантії, Західної Європи і народів Сходу. На підставі висновків у працях дослідників В. Гошовський зауважує, що "Білохорватія була складовою частиною великої держави Антів і займала територію від Бугу до верхів'я Дністра на сході, і до Судет і Ельби на заході" (рис. 14). Пізніше вона розпалась і "частина хорватських племен з невідомих нам історичних причин рушила зі своєї прабатьківщини на південь і заселила Паннонію та Балкани, інша, напевно через перевали Західних Карпат, перейшла в Моравію і заселила її східне пограниччя, а решта залишились жити у гірських районах своєї прабатьківщини, у Бескидах. Останні дві групи білохорватів із плином часу асимілювались українцями і чехами" (Мушинка, 2018). Далі він зазначив, що "...білохорвати не були однорідним за своїм етнічним складом народом, а досліджуваний ним тип весільної пісні належав, напевно, одному зі слов'янських племен цього об'єднання. Його прабатьківщиною могла бути та частина Східних Карпат, де було виявлено вогнище весільної пісні, тобто етнографічна територія Лемківщини, яка, як указують історичні розвідки, входила до складу передбачуваної слов'янської держави Білої Хорватії". Яке ж місце досліджуваного В. Гошовським типу весільної пісні й чи може його наявність і відповідна роль у весільному обряді лемків підтвердити твердження про те, що лемки – нащадки білих хорватів? Цьому присвячена стаття Я. А. Бодака "Русини-лемки – нащадки білих хорватів. Етномузикологічне підтвердження гіпотези", матеріалом для якої послужив запис "Лемківського весілля на Горличчині" (Бодак, 20140). Як виявилось, у результаті аналізу весільних обрядових пісень "Лемківського весілля на Горличчині", досліджуваний В. Гошовським тип весільної пісні є одним із різновидів музичного супроводження цього весілля, причому він витіснив на другий план усі інші види, посівши у лемківському весільному обряді центральне місце. І це стосується не лише цього

конкретного запису весілля, але й інших відомих на сьогодні записів лемківських весіль, зроблених у XIX та XX ст. (Бодак, 2014). Це не тільки підтверджує висновки В. Гошовського про належність цього різновиду весільної пісні русинам-лемкам, але й доводить, що останні є нащадками східнослов'янського племені білих хорватів, тобто автохтонами Карпат. Це повністю спростовує надуману польську теорію про волоське походження русинів-лемків. Праця В. Гошовського "Слідами однієї весільної

пісні слов'ян" (Мушинка, 2018) та підтвердження її висновків наявністю досліджуваного ним типу весільної пісні у конкретних записах традиційних лемківських весіль має важливе значення, особливо на сьогодні, коли окремі, шовіністично налаштовані, польські "вчені" намагаються всупереч історичній правді заперечувати споконвічне проживання русинів-лемків на території Західних Карпат (у теперішній Польщі) та їхню належність до українсько-гонароду.

Рис. 14. Мапа розселення білих хорватів (Лемки: історична доля та версії походження, 2020)

Перша вірогідна інформація про лемківське населення датується тільки XVI ст., коли прислані спеціально з Відня 1570 р. австрійські чиновники провели інспекцію у східній Словаччині (в районі Кошице). У своєму рапорті вони ствердили, що на південних схилах Карпат "від Мукачеве до Тренчина" живуть "русини". Імператорські державні чиновники засвідчили, що ці люди мали дуже широку свободу й постійно уникали сплати податків, у такий спосіб, що поселення отримували на деякий час звільнення від усяких державних повинностей. Та коли минав термін, призначений на облаштування господарства, "русини" переносилися на нове місце, де знову отримували звільнення від сплати податків. Австрійські чиновники пропонували, щоб змусити "русинів" платити податки шляхом "суворих покарань", або платити податки, або інакше повинні вони повернутися "до своєї первісної, русинської батьківщини". Невдовзі після того, 1654 р., примас Угорщини архієпископ Георгій Ліппай (1600–

1666) у листі до Апостольського престолу повідомляв, що в горах Карпат, від Спиша до Мармароша, по обидва боки гірського хребта, живе "народ руський". Угорський духовний оцінював їхню кількість у 300 тис. осіб. У релігійних справах ними мали опікуватися близько 600 священників. Вони були підпорядковані єпископу в Мукачеві, де єпархія існувала, за словами угорського архієпископа, з "незапам'ятних часів". У другій половині XVI ст. Лемківщину напевно населяли предки сучасних лемків. Але коли вони прибули в Карпати? Звідки вони прийшли і за яких обставин? На ці питання історики, імовірно, ніколи не зможуть дати вичерпну відповідь з огляду на брак вірогідних джерел. Це створює широке поле для спекуляцій, іноді доволі неймовірних. Крім того, на дискусію про походження лемків сильний вплив має поточна політика. Метою польських чи угорських істориків, як правило, є показати, що лемки не належать до українського етносу, а мають інше етнічне походження.

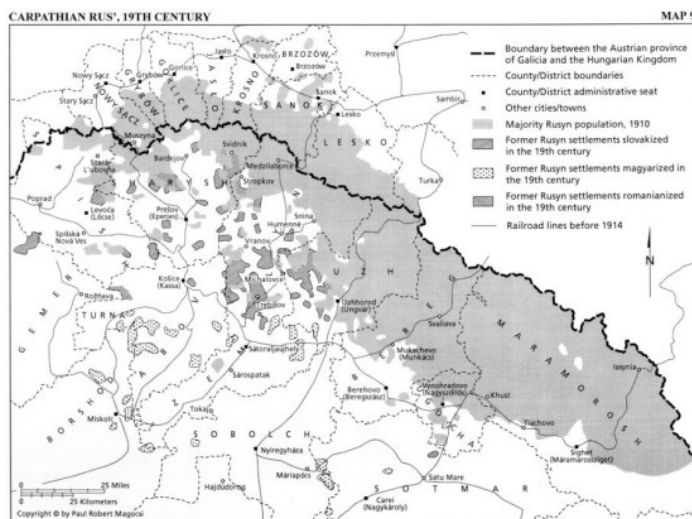

Рис. 15. Мапа Карпатської Русі, XIX ст. (Лемки: історична доля та версії походження, 2020)

Після Першої світової війни президент США Томас Вудро Вільсон проголосив право націй на самовизначення. Завдяки цій доктрині й умовам Версальського мирного договору Польща знову здобула незалежність після 123 років правління сусідніх держав (Австро-Угорщини, Російської імперії та Пруссії). Низькі Бескиди, територія проживання лемків, незабаром відійшли до Польщі. Лемки вирішили скористатися нестабільністю кордонів у перші повоєнні місяці для реалізації свого права на самовизначення і заснували Республіку Команча – незалежну лемківську державу, яка складалася із 33 сіл (Балигород, Бальниця, Вислік Великий, Височани, Воля Мигова, Дарів, Довжиця, Душатин, Кальниця, Карликів, Команча, Куляшне, Лупків, Манів, Миків, Мокре, Морохів, Мощанець, Ославиця, Полонна, Прелуки, Прибишів, Пулави, Радошиці, Репедь, Смільник, Сукувате, Суровиця, Тісна, Туринське, Чистогорб, Щавне, Явірник (рис. 15), орієнтовану на союз із Західною Україною. Було ухвалено створити Повітову українську національну раду для Сяноцького повіту (де сконцентровані лемки), головою якої було обрано отця Пантелеймона Шпильку. Гриць Судомир став керівником Українського повітового комітету, Андрій Кира – повітовим комендантом міліції (колишній австрійський підстаршина). Виконавчий орган Команчанської Республіки отримав назву "Комісаріат повіта Сяницького у Вислоці Великій". На керівника комісаріату був покладений обов'язок створення по селах громадських рад, які присягали на вірність Українській Державі (ЗУНР). Було ухвалено форму і зміст державної печатки. Для організації протипольського фронту й надійної охорони кордонів проголошеної республіки, о. Шпилька привіз із Угорщини до Вислока 12 офіцерів, розподіливши їх до шести станиць у селах Вислоці, Суровиці, Команчі, Щавнику, Куляшному, Репеді. Суддя Іван Куціла опікувався всіма судовими справами від імені Західноукраїнської Народної Республіки. У грудні 1918 р. на черговій нараді уповноважених у Вислоці прийнято ухвалу приєднати Східно-Лемківську Республіку до ЗУНР, адже представники останньої, яка охоплювала близько 30-ти лемківських сіл з майже 18-тисячним населенням, недвозначно вважали себе частиною ЗУНР, а своє особливе самоврядування – тимчасовим і вимушеним. Спроби отримати військову допомогу зі Стрії та Самбора не мали результату. Військова команда Стрія не вірила в успіх українського руху на Лемківщині, тому не надала Команчанській Республіці дієвої підтримки. Єдиним захистом для "команчан" була організована ними міліція (близько 800 осіб). За умови відсутності зв'язку з центральним урядом ЗУНР Команчанська Республіка вимушена була діяти автономно. Тадеуш Анджей Ольшанський звернув увагу на той факт, що "команчанці", шукаючи підтримки в Стрию, не намагались об'єднатися із ближче розташованими осередками влади ЗУНР у Лютовиськах і Балигороді. На думку дослідника, в основі цього факту могли бути міжетнічні й соціальні чинники: почуття "вищості" лемків щодо бойків, а також недовіра місцевих селян до урядуючих у Балигороді службовців – переважно "міських панів" (у "Команчанській Республіці" урядували в основному селяни та священники). Оскільки Східно-Лемківська Республіка відкрито прагнула до об'єднання з Україною, польські легіонери вирішили якомога скоріше її знищити. Вони зайняли Щавне, але під натиском селян із Прелук і Репеді змушені були відступити. Легіонери повторили напад на

Щавне, але селяни відтіснили їх до Сянока, причому військом роззброїли. Увечері 23 січня 1919 р. великий загін польського війська напав на Вислік. Після завзятої сутички поляки здобули перемогу й одразу кинулися шукати о. Шпильку, який у цей час перебував на Пряшівщині. За його видачу було встановлено винагороду у розмірі 5 тис. австрійських крон. У битві загинули селяни Федір Чура, Іван Карнафем, багатьох було заарештовано. Коменданта поліції Щуровського після жакливого катувань польські вояки розстріляли. Діяльність управи припинилася. Уранці 24 січня 1919 р. польська армія захопила Команчу. Отже, новоспечена республіка проіснувала менше місяця: її розгромили польські війська під час польсько-української війни 1918–1919 рр. Хоча сама Польща була найбільшою із країн, які скористалися правом на самовизначення, польська влада не бажала визнавати існування цього права в етнічних меншин.

Після поразки Команчанської республіки на чолі лемківського руху встала група русофілів. Її лідер, місцевий адвокат Ярослав Качмарчик, розумів, що єдиний шлях виживання для лемківської держави – заручитися підтримкою основних гравців Паризької мирної конференції. Однак польський уряд завадив лемківським делегатам потрапити в Париж. І все ж 5 грудня 1918 р. представники більшості лемківських міст і сіл вирішили взяти справу в свої руки і оголосили про створення Лемківської республіки (іноді її називають лемківсько-русинська республіка) зі своїм власним урядом, адміністрацією й поліцією. Лемківські лідери прагнули легітимізувати існування своєї держави, довівши його ефективність, а потім домогтися допомоги переможців Першої світової війни. Самопроголошену республіку не визнала ні Польща, ні жодна інша країна, і тим не менше вона протрималася до 1920 р. За умовами Сен-Жерменського та Ризького договорів Лемківщина остаточно відходила Польщі. Отримавши документ, що підтверджував права Польщі на цей регіон, польський уряд почав упроваджувати тут свої закони, зокрема закликів лемків вступати до польської армії, що воювала з більшовиками. Будь-який опір жорстко придушувався, усі діячі лемківської республіки були заарештовані й піддані суровим покаранням. Згодом суд їх виправдав, але мрія про республіку була втрачена і в наступні роки лемкам довелося пережити безліч утисків, але всупереч цьому лемківське населення ще довгі роки добивалося статусу етнічної меншини.

До 1939 р. на Лемківщині проживало приблизно 140 тис. лемків, але після Другої світової війни настав час радикальних змін. Спочатку приблизно 90 тис. лемків примусово переселили в Радянський Союз, звідки більшість не повернулася. Потім у 1947 р. польський комуністичний уряд провів так звану операцію "Вісла" – насильницьке переселення українців, лемків і бойків на захід та північ Польщі (т. зв. етнічні чистки). Мета операції полягала в тому, щоб роз'єднати населення цих територій – Лемківщини та Бойківщини, а також відірвати їх від України, не дати в майбутньому їм повторити крок до заснування Східно-Лемківської Республіки-2, адже популярність таких ідей і поглядів серед лемків зростала. Але лемківські повстанці в дійсності через свою певну зверхність і самостійність мали мало спільного з УПА. І тим не менш, 35 тис. лемків було переселено на захід і північ Польщі. Отже, у такий спосіб здійснювалось ополячення цього українського субетносу.

Рис. 16. Приклади національного строю лемків (Лемки: історична доля та версії походження, 2020)

На сьогодні більшість європейських етнографів, недостатньо обізнаних з реальним станом речей, трактують лемківську культуру як різновид польської, а їхню мову – польсько-словацьким діалектом, що не відповідає дійсності, оскільки з усього попереднього матеріалу видно, що основою "лемківської мови" є українська з певним мовним впливом сусідів – поляків і словаків (рис. 16). Щоправда, з 1991 р. у польських школах нібито дозволили офіційно вивчати лемківську (русинську) мову, а з 2000 в Педагогічному інституті Кракова студенти можуть обирати лемківську мову як мову спеціалізації. Проте діаспори лемків виявилася незворотною: лемки асимілювалися, не повернулися на Лемківщину, більшість із них забувають потроху рідну мову та культуру. І все ж, для більшості з них, Низькі Бескиди – це, як і раніше, батьківщина. Саме там щороку проходить найбільша "Ватра" (у с. Ждині) – легендарний фестиваль лемківської культури, який дозволяє лемкам знову відчувати себе єдиним цілим. Приміром, Ігор Хербут, лемко, вокаліст популярної групи "Lemko", свої почуття до Лемківщини у такий спосіб описав у персональному блозі: "У всіх лемків, яких я знаю, усередині щось клацає, коли вони приїжджають на Лемківщину (напр., на "Ватру" у Ждині). Це як уставити батарейку в електронний пристрій. Ти вставляєш її, вдавлюєш маленьку пружинку, батарейка встає на місце і пристрій починає працювати. Так я відчуваю себе в Низьких Бескидах, хоча моя родина ось вже два покоління живе далеко від цього місця. Та там я відчуваю себе як вдома" (39 Лемківська Ватра у Ждині, 2020).

Дискусія і висновки

Отже, лемки (також лемаки, руснаки, русини) – український субетнос, українське населення Лемківщини (історико-культурна область на кордоні України, Польщі та Словаччини). Складна історія та географія лемківської землі призвела до того, що нині в Польщі лемки умовно діляться на дві групи: перші відносять себе до частини українського народу, що говорить на лемківському діалекті українською мовою, другі вважають себе окремою нацією (або частиною русинського народу), а свій ідіом – самостійною лемківською мовою. А у Словаччині, як і в Польщі, серед лемків виявляється дуалізм самоідентифікації, зокрема під час переписів населення частина лемків відносить себе до українців, частина – до русинів, відповідно з рідною українською або русинською мовами. Лемківський фестиваль "Ватра" у Ждині якраз і

допомагає в усвідомленні лемків у Польщі та Словаччині, як частини українського народу, у зміцненні всебічних зв'язків Лемківщини з Великою Україною, в активізації взаємних контактів українських лемків з їхніми братами в Польщі та Словаччині, а нині, в умовах повномасштабної війни, у посиленні солідарності закордонних лемків з боротьбою України проти цієї агресії. Ці зв'язки обов'язково мають включати туристичний аспект, тобто збільшення взаємного туристичного обміну між українцями, українськими лемками та лемками за межами України. Як початковий крок, рекомендуємо здійснити обмін делегаціями українських і закордонних лемків під час щорічних лемківських фестивалів – "Ватра" у Польщі (с. Ждиня) та "Дзвони Лемківщини" в Україні (м. Монастирська, Тернопільської області). Додамо, що Всеукраїнський традиційний фестиваль лемківської культури проводиться в першу суботу та неділю серпня в урочищі "Бичова" у Монастирських – столиці лемків України на Тернопіллі. 3–5 липня щорічно "горить" (проходить) чергова (X на 2000 р.) Лемківська ватра в Енелвіллі (США), а XXV – у Канаді. "Палають" (проводяться) Ватри також у Словаччині, Сербії, Хорватії під спільним гаслом: "Ней навколо люди знають, же ся лемки ту стрічають". В Україні проводиться ще два "Лемківських фестивалі": у с. Зимна Вода біля Львова під назвою "Гомін Лемківщини" – із 2018 р. (Зимна вода, 2022) та "До тебе лину, моя рідна земле" у с. Нагірне біля Самбора – із 2015 р., їх теж слід залучити до співпраці (Лемківська ватра в Нагірному, 2022). Закордонних лемків також можна запросити на фестиваль-огляд "Ватра" присвячений Дню Героїв за темами "Слава Героям", "Звитяга Нескорених", "Квітуча моя Україно", "Україна назавжди" тощо, який проводиться щорічно з 2023 р. Українським державним центром національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді у Києві. Участь у Фестивалі базується на принципі добровільності та має на меті розкрити мистецькими засобами героїку російсько-української війни та мрію про Україну після Перемоги над рашизмом.

Внесок авторів: Ігор Смирнов – концептуалізація, методологія, методи, збір емпіричних даних й емпіричне дослідження; Ольга Любіцева – аналіз джерел, підготовка огляду літератури, програмне забезпечення.

Список використаних джерел

- 39 *Лемківська Ватра у Ждіні*. (2020). <https://krakow.mfa.gov.ua/news/39-lemkivska-vatra-u-zhdini>
- 40 *Лемківська Ватра у Ждіні*. (2022). <https://watrzdynia.pl/uk>
- Богдан, Антоніч (2024). <https://uk.wikipedia.org/wiki>
- Бодак, Я. (2014). Русини-лемки – нащадки білих хорватів. Етномузикологічне підтвердження гіпотези. *Проблеми етномузикології*, 9, 94–107. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Petnomuz_2014_9_8
- Бориспільська міська рада*. Офіційний сайт (2024). <https://borispol-rada.gov.ua/>
- Гошовський, В. (1995). *Народна пісня в кібернетичному просторі*. НТШ.
- Енциклопедія сучасної України*. (2010). <https://esu.com.ua/>
- Енді Воргол. (2022). <https://uk.wikipedia.org/wiki>
- Етнічний довідник: у 3-х ч. Ч. II. Етнічні меншини в Україні*. (1996). Фенікс.
- Ждіня: у Польщі розпочалася 41-ша Лемківська Ватра*. (2022). <https://www.polskieradio.pl>
- Зимна вода*. (2022). <https://zymnavoda.lviv.ua/news/1304.htm>
- Лемківська ватра в Нагірному*. (2022). <https://lemky.com/275-lemkivska-vatra-v-nagirnomy.html>
- Лемки: історична доля та версії походження*. (2020). <https://www.lemko-ool.com/?p=2698>
- Музей сучасного мистецтва Енді Воргола*. (2024). <https://uk.wikipedia.org/wiki>
- Мушинка, М. (2018). Відгомін праць Володимира Гошовського у Чехії та Словаччині. *Народознавчі зошити*, 1(139), 20–26.
- Никифор Дровняк. (2024). <https://uk.wikipedia.org/wiki>
- Смирнов, І., & Любіцева, О. (2023). "Католицький мур" середньовічного Кам'янця-Подільського та його туристично-лінгвістичний потенціал. *Теорія та практика фізичної культури і спорту*, 2, 86–95.
- Ужгород американо-американський-енді-воргола*. (2015). https://varosh.com.ua/kultura/uzhgorod-amerikanskij-endi-vorgol-majkl-strenk-ta-svobodka/XXXV_Lemkowska_Watra. (2017). *Dziennik Kijowski*, 15(550), 3.

References

- 39 *Lemkivska Vatra in Zhdynia*. (2020) [in Ukrainian]. <https://krakow.mfa.gov.ua/news/39-lemkivska-vatra-u-zhdini>

- 40 *Lemkivska Vatra in Zhdynia*. (2022) [in Ukrainian]. <https://watrzdynia.pl/uk>
- American Uzhhorod: Andy Warhol*. (2015) [in Ukrainian]. <https://varosh.com.ua/kultura/uzhgorod-amerikanskij-endi-vorgol-majkl-strenk-ta-svobodka/>
- Andy Warhol. (2022) [in Ukrainian]. https://uk.wikipedia.org/wiki/Andy_Warhol_Museum_of_Modern_Art. (2024) [in Ukrainian]. <https://uk.wikipedia.org/wiki>
- Bodak, Ya. A. (2014). Lemkos Ruthenians are descendants of White Croats. Ethnomusicological confirmation of the hypothesis. *Problems of ethnomusicology*, 9, 94–107 [in Ukrainian]. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Petnomuz_2014_9_8
- Bohdan, Antonych. (2024) [in Ukrainian]. https://uk.wikipedia.org/wiki/Boryspil_City_Council. Official website. (2024) [in Ukrainian]. <https://borispol-rada.gov.ua/>
- Encyclopedia of modern Ukraine* [in Ukrainian]. (2010). https://esu.com.ua/Ethnic_directory. Reference edition in three parts. Part II. *Ethnic minorities in Ukraine*. (1996). "Phoenix" publishing house [in Ukrainian].
- Goshovsky, V.L. (1995). *Folk song in cybernetic space: tutorial*. NTSh [in Ukrainian].
- Lemki: historical fate and versions of origin*. (2020) [in Ukrainian]. <https://www.lemko-ool.com/?p=2698>
- Lemkiv fire in Nagirny*. (2022) [in Ukrainian]. <https://lemky.com/275-lemkivska-vatra-v-nagirnomy.html>
- Mushinka, M. (2018). Echoes of the Volodymyr Goshovsky's works in the Czech Republic and Slovakia. *Ethnological notebooks*, 1(139), 20–26 [in Ukrainian].
- Nikifor Drovniak. (2024) [in Ukrainian]. <https://uk.wikipedia.org/wiki>
- Smyrnov, I., Lyubitseva, O. (2023). "Catholic wall" of medieval Kamianets-Podilskyi and its tourism and linguistic potential. *Theory and practice of physical culture and sports*, 2, 86–95 [in Ukrainian].
- Winter water*. (2022) [in Ukrainian] <https://zymnavoda.lviv.ua/news/1304.htm>
- XXXV *Lemkowska Watra*. (2017). *Dziennik Kijowski*, 15(550), 3 [in Ukrainian].
- Zhdynia: 41st Lemkivska Vatra began in Poland*. (2022) [in Ukrainian] <https://www.polskieradio.pl>

Отримано редакцією журналу / Received: 04.02.24

Прорецензовано / Revised: 28.03.24

Схвалено до друку / Accepted: 25.05.24

Ihor SMYRNOV, DSc (Geogr.), Prof.
 ORCID ID: 0000-0002-6395-7251
 Scopus ID: 57221337545
 e-mail: smyrnov_ig@ukr.net
 Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Olga LUBITSEVA, DSc (Geogr.), Prof.
 ORCID ID: 0000-0002-8508-9395
 Scopus ID: 57204772778
 e-mail: loa13@ukr.net
 Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

"LEMKIVSKA VATRA" AS A RESOURCE FOR THE DEVELOPMENT OF ETHNO-EXOGENIC TOURISM IN UKRAINE

Geographical and historical features of the Lemkis as the mostwestern ethnic group of the Ukrainian people are revealed. The example of the International Ethnographic Festival "Lemkivska Vatra", which is held annually in the small town of Zhdynia in the Small Poland Voivodeship of Poland, shows the possibilities of strengthening tourist cooperation between Polish and Ukrainian Lemkis in the current difficult conditions of unmotivated Russian aggression against Ukraine. Starting from 2022, the "Lemkivska Vatra" festival has been consistently running a line in support of Ukraine in this war, which was reflected in its slogan: "Vatra is in solidarity with Ukraine." Linguistic-cultural and geographical-historical features of Lemkivshchyna were analyzed and on this basis the close connection of the Lemkis with Great Ukraine, which they constantly maintained and maintain today under various historical conditions, were emphasized. The activation of tourist connections between Lemkis in Poland and Ukraine will contribute not only to the further expansion of the Ukrainian-speaking space, but also to the strengthening of Ukrainian-Polish relations. Profiles of outstanding representatives of the Lemkos, who have gained worldwide popularity and are therefore interesting for the development of tourism, are presented and characterized. Some of them are well known in Ukraine, moreover, their activities contributed to the formation of the national and patriotic consciousness of the Ukrainian nation. We are talking, first of all, about Mykhailo Verbytskyi, a Lemko by origin, the author of the music for the National Anthem of Ukraine. The next name of Lemko's origin, which is now known all over the world, is Andy Warhol (Andriy Vargola) – an American of Lemko's ancestry, who created a whole direction of modern cultural and artistic development called "pop art". Nikifor Drovniak, a representative of the "naive" folk art of the Polish Carpathians, also has Lemko's roots. Finally, one cannot fail to mention Bohdan-Ihor Antonych, a Ukrainian-Lemko's poet and writer. All of them have a connection with tourism, since the corresponding attractions and monuments were created both in Ukraine and in other countries (USA, Poland, Slovakia), but, unfortunately, they are not well known. The article fills this gap.

Keywords: Lemkis, Lemkivshchyna, festival "Lemkivska Vatra" (Poland), festivals of Lemkiv culture in Ukraine, "Vatra in solidarity with Ukraine", M. Verbytskyi, A. Vargola, N. Drovniak, B.-I. Antonych.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflict of interest. The sponsors did not participate in the design of the study; in the collection, analysis or interpretation of data; in writing a manuscript; in the decision to publish the results.